

LUCY INGLIS

OPIUM PARADIJS

De geschiedenis van papaver
– de opwindendste
en gevaarlijkste plant
ter wereld

GESCHIEDENIS

Lucy Inglis

Opiumparadijs

*De geschiedenis van papaver – de opwindendste
en gevaarlijkste plant ter wereld*

Uitgegeven door Xander Uitgevers
www.xanderuitgevers.nl

Oorspronkelijke titel: *Milk of Paradise*

Oorspronkelijke uitgever: Macmillan

Vertaling: Mariëlle Steinpatz/Vitataal

Omslagontwerp: Select Interface

Omslagbeeld: Shutterstock

Redactie en productie: Vitataal, Feerwerd

Zetwerk: Studio Spade, Voorthuizen

Illustraties: Hemesh Alles

Kaart: ML Design

Copyright © 2018 Lucy Inglis

Copyright © 2020 voor de Nederlandse taal:

Xander Uitgevers BV, Haarlem

Eerste druk 2020

ISBN 978 90 452 1989 9 | NUR 680

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te traceren. Mocht u desondanks menen rechten te kunnen uitoefenen, dan kunt u contact opnemen met de uitgever. Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Ter nagedachtenis aan mijn vader en zijn onuitputtelijke nieuwsgierigheid.

Hij las graag alles wat er maar in de buurt lag: zijn trigonometrieboek, cornflakesdozen, het telefoonboek of een oude krant waarmee hij eigenlijk de open haard had moeten aansteken. Maar niet dit boek.

INHOUD

<i>Lijst van illustraties</i>	8
<i>Kaarten</i>	10
Inleiding	17
DEEL 1 Ópion, afyūn, opium	
1. De oude wereld	23
2. Het islamitische gouden tijdperk tot de renaissance	41
3. De zilverdriehoek en het ontstaan van Hongkong	73
DEEL 2 In de armen van Morpheus	
4. De romantici en de moderne wetenschap	105
5. De Chinese crisis	139
6. De Amerikaanse ziekte	167
DEEL 3 Heroïne	
7. Een nieuwe verslaving, een verbod en de opkomst van de gangster	189
8. Van de Somme naar Saigon	219
9. Afghanistan	237
10. Chique heroïne, hiv en oxycontin	257
Nawoord	291
<i>Dankwoord</i>	295
<i>Noten</i>	297
<i>Register</i>	329

LIJST VAN ILLUSTRATIES

1. Witte opiumpapaver (publiek domein)
2. Foto van ingekerfde papaverbollen tijdens de oogst in het Afghaanse Kandahar (© Scott Nelson/Getty Images)
3. Kleifiguur van de papavergodin (© Leemage/Corbis via Getty Images)
4. Detail van een fresco uit het Huis van de Gouden Armband in Pompeï (© privécollectie/Accademia Italiana, Londen/Bridgeman Images)
5. De medische faculteit van Salerno en de aankomst van Robert, graaf van Normandië (bibliotheek van de Universiteit van Bologna [publiek domein], via Wikimedia Commons)
6. De Mercatorprojectie (Gerardus Mercator [public domein], via Wikimedia Commons)
7. Gravure van Thomas Sydenham (© Wellcome Collection)
8. Gravure van Paracelsus (© Wellcome Collection)
9. De Engel-Apotheke van Friedrich Jacob Merck (onbekend [publiek domein], via Wikimedia Commons)
10. Portret van Robert Clive, de eerste baron Clive van Plassey (© Powis Castle, Wales, VK/National Trust Photographic Library/Bridgeman Images)
11. Het magazijn van de opiumfactorij van de British East India Company (© Contraband Collection/Alamy Stock Photo)
12. Het ijzeren stoomschip *Nemesis* van de British East India Company (© Edward Duncan [publiek domein], via Wikimedia Commons)
13. Afbeelding uit de begintijd van Hongkong, ca. 1850 (© Massachusetts Historical Society, Boston, MA, USA/Bridgeman Images)
14. Ondertekening van het Verdrag van Tianjin, 1858 (onbekend [publiek domein], via Wikimedia Commons)
15. Visitekaartje met Mrs Winslow's Soothing Syrup, 1887 (© privécollectie/J.T. Vintage/Bridgeman Images)
16. Foto van de injectiespuit van Alexander Wood (© Wellcome Collection)
17. Afbeelding van een opiumkit waarop een Chinese man een Amerikaanse vrouw een pijp aanbiedt (© Bettmann)

18. Studioportret van Fee Lee Wong met zijn gezin (met toestemming van Deadwood History, Inc., Adams Museum Collection, Deadwood, SD)
19. Diagram van de moleculaire opbouw van diacetylmorfine (NEUROtiker (eigen werk) [publiek domein], via Wikimedia Commons)
20. *Songs of the Temperance Movement and Prohibition* (M. Evans, Gray, M., San Francisco, 1874, monografisch [publiek domein], via Wikimedia Commons)
21. Advertentie voor Bayer Farmaceutica (onbekend [publiek domein], via Wikimedia Commons)
22. Afbeelding van de Slag om Manilla (© akg-images/Science Source)
23. Foto van Du Yueheng als jongeman (© akg-images/Pictures From History)
24. Foto van de opiumman van fort Mehrangarh (met toestemming van de auteur)
25. Politieportret van Lucky Luciano (© akg-images/Science Source)
26. Foto van Frank Lucas in een jas en hoed van chinchillabont voor Madison Square Garden (© Wil Blanche/Sports Illustrated/Getty Images)
27. Foto van een gewonde marinier tijdens Operatie Prairie in Zuid-Vietnam (© Larry Burrows/The LIFE Picture Collection/Getty Images)
28. Presidentsvrouw Nancy Reagan tijdens een 'Just Say No'-bijeenkomst, 1987 (Ronald Reagan Presidential Library [publiek domein], via Wikimedia Commons)
29. Ambulance in Camp Bastion, april 2011 (sergeant Alison Baskerville RLC/MOD [OGL – <http://www.nationalarchives.gov.uk/doc/open-government-licence/version/1/>], via Wikimedia Commons)
30. Amerikaanse mariniers in een papaverveld in de provincie Helmand, 2011 (© BAY ISMOYO/AFP/Getty Images)
31. Afbeelding van OxyContinpillen (© Steve Russell/Toronto Star via Getty Images)

Atlantische
Oceaan

Viborg Sonderso

Raunds

Paris

Talheim

Padua

Venetië

Bologna

Montpellier

Can Tintorer

La Marmotta

Rome

Pompei

Middellanse Zee

Constantinopel

Zwarte Zee

Kaspische Zee

De oorsprong van de
Papaver somniferum,
de opiumpapaver

TURKIJE

Antiochië

CYPRUS

Damascus

Bagdad

Jeruzalem

IRAN

Deir-el-Medina en de
Vallei der Koningen

EGYPTE

ARABIË

ETHIOPIË

Timboektoe

Atlantische
Oceaan

Opium en de oude wereld

Opiumteelt

— Zijderoutes

- - - - - Maritieme zijderoutes

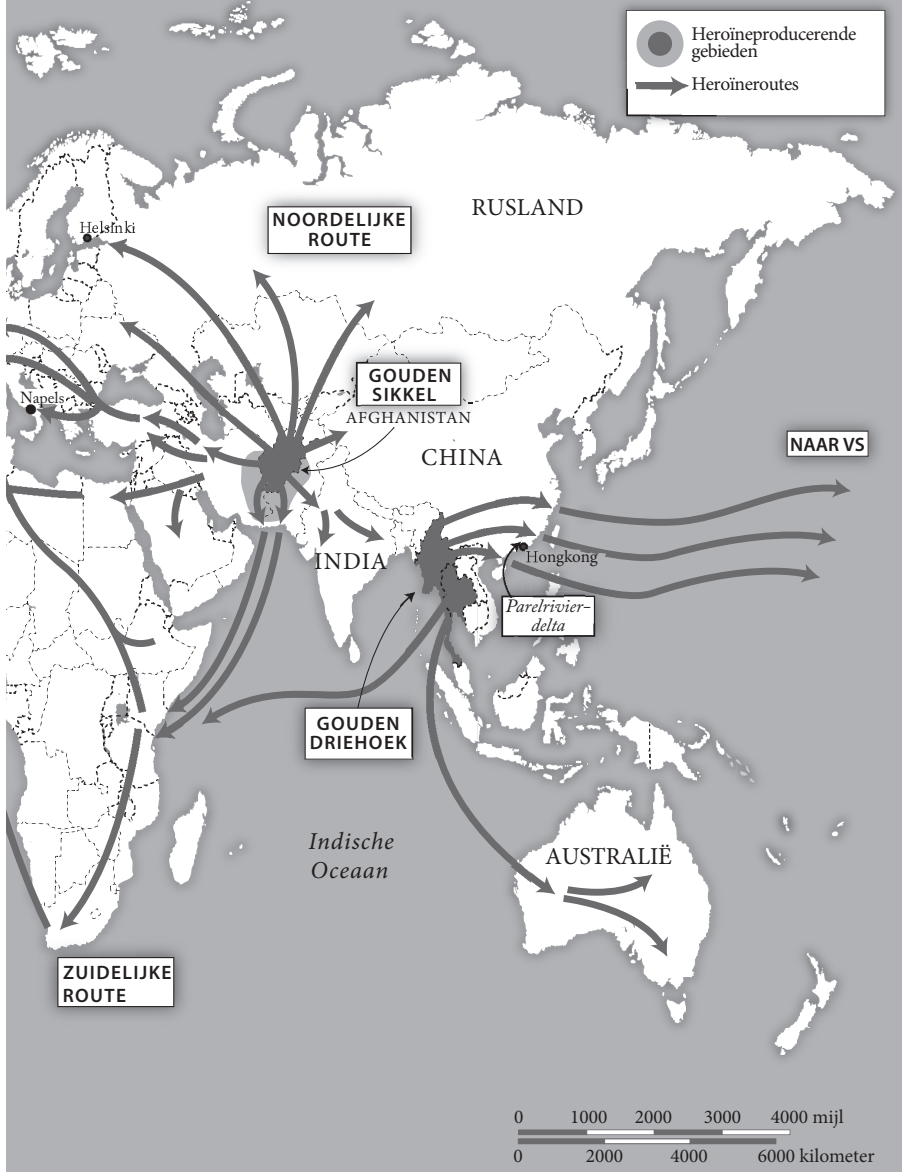
Opium van galjoen tot theeklipper

- Expeditie Magellaan-Elcano
- Eerste expeditie van Christopher Columbus
- - - - - Expeditie van Bartolomeu Dias
- Voornaamste route van de Spaanse zilvervloot
- ← De Japanse keten

Vervoer van heroïne in de twintigste eeuw en daaropvolgende epidemieën

INLEIDING

‘Het enige goede zijn papaverplanten. Die zijn goud waard.’¹

Op onze zoektocht naar tijdelijke vergetelheid oefenen opiaten een speciale aantrekkingskracht uit. Ze nemen korte tijd alle pijn en angst voor pijn weg. Sinds het neolithicum heeft opium voor miljoenen mensen het leven zo niet perfect, dan wel draaglijk gemaakt. En hoe onwaarschijnlijk het nu ook lijkt, uiteindelijk zullen velen van ons ervan afhankelijk worden.

De opiumpapaver en tegenwoordig alle chemische imitaties ervan zijn even omstreken als onmisbaar. Ze overstijgen continenten, religies, culturen, talen en de tijd. *Opiumparadijs* beschrijft hun lange geschiedenis en de vaak bittere compromissen die tegenwoordig nodig zijn in een wereld die steeds meer is gebaseerd op de controle over natuurlijke grondstoffen en de uitbreiding van alternatieve economieën. Het is een reis van de oude wereld naar het huidige Amerika, langs de legale en illegale handelsroutes die de wereld doorkruisen.

In dit boek wordt de evolutie beschreven van één drug, al spelen andere een bijrol. Het schetst een onpartijdig beeld van dit bijzondere product en ontkracht een aantal mythes rond opiaten, de manieren waarop we ze gebruiken en de redenen waarom we ze gebruiken. Het begon, deels, in 2002 in het Londense station Farringdon, waar ik noodgedwongen gebruikmaakte van de smerige openbare toiletten. Als kind van de ‘Just Say No’-campagne van de regering-Reagan beschouwde ik het gore, door tl-balken verlichte en met graffiti bedekte toilethokje als een nachtmerrie, uitsluitend bedoeld voor noodgevallen. Bij de wasbak staarde een groezelige jonge vrouw in ruimvallende kleren in de spiegel. Geschrokken door mijn haastige binnenkomst liet ze met veel gekletter iets in de wasbak vallen. Ik zag het gebruikelijke goed verpakte pakketje, de lepel, een injectiespuit en een elastiekje. ‘Sorry,’ zei ze zenuwachtig, terwijl ze haar waardevolle spul bij elkaar pakte. Ze baande zich een weg naar buiten, naar wat toen nog geen glimmend treinknooppunt was, maar een sombere verzamelplaats voor daklozen en verslaafden, en zei nogmaals sorry. Haar excuses waren niet voor mij bedoeld.

Sinds die ontmoeting heb ik gezien en ervaren hoe diamorfine werd toegediend in een schone en warme medische omgeving, waar ik de mensen die het toedienden vertrouwde. Als verzorger van terminaal zieke familieleden heb ik me afgevraagd of we met 5 milligram morfine extra nog net thuis zouden kunnen komen of zonder

problemen de nacht konden doorkomen, en heb ik vloeibare morfine gedronken om te bewijzen dat het 'heus niet zo bitter' is. Het is echt zo bitter. Ook heb ik gezien hoe diamorfine in de loop van meerdere uren en dagen een ademstilstand veroorzaakte, zodat iemand zo vreedzaam mogelijk kon sterven. En ik ben ontzettend dankbaar dat ze dankzij deze drug een goed leven konden blijven leiden, ook al waren ze op dat moment stervende.

Het schrijven van dit boek is in gang gezet door mijn eigen ervaringen en mijn vervloekte nieuwsgierigheid; het eraan voorafgaande onderzoek bestond zowel uit bureauwerk als uit veldwerk. Achter mijn bureau heb ik geprobeerd om opiaten, en tegenwoordig opioïden, te reduceren tot cijfers: ingenomen kilo's, verbrande hectares, aantallen arrestanten. In het veld heb ik me gericht op de menselijke verhalen van verslaving en herstel, van oorlog en van behandeling vanuit het oogpunt van artsen en patiënten, maar vooral ook van de behoefte om tijdelijke verlichting te zoeken. Het was een transformerende ervaring, die me blootstelde aan de realiteit van een wereldeconomie waarvan ik tot dan toe weinig weet had en die me een nieuwe kijk op de wereld gaf – niet alleen wat betreft grenzen, maar ook wat betreft het gebrek eraan. De georganiseerde misdaad is in zijn zuiverste vorm een economie, grenzeloos en amoreel. Persoonlijke banden en kredietlijnen zijn van belang in de legale economie, maar ze zijn even belangrijk, zo niet belangrijker in illegale economieën. Deze netwerken opereren steeds vaker op basis van efficiënte bedrijfsmodellen, die draaien op samenwerking en een middenkader. In de loop der tijd is ons beeld van wat als grensoverschrijdend, ongeoorloofd en uiteindelijk illegaal wordt gezien sterk veranderd. Dit beeld blijft veranderen naarmate overheden hun internationale oorlogen tegen drugs blijven voeren.

Opiumparadijs bestaat uit drie delen: de verhalen van opium, morfine en heroïne. In deel 1 beschrijf ik de geschiedenis van de opiumpapaver, het eerste gebruik ervan door de mens en de manier waarop hij als een van de eerste producten tussen het Westen en Oosten werd verhandeld. Deel 2 gaat over het onttrekken van morfine uit opium en beschrijft de revolutionaire wetenschappelijke en politieke veranderingen en de scheikundige ontdekkingen die het Westen in de negentiende eeuw zo drastisch hebben veranderd, en die ons op een koers hebben gezet die het aanzien van de wereld heeft veranderd, van Tombstone in Arizona tot de Durandlijn tussen Afghanistan en Pakistan. Het derde en laatste deel beslaat de twintigste en het begin van de eenentwintigste eeuw, vanaf het moment dat heroïne commercieel verkrijgbaar werd tot de hieraan verbonden groei van de farmaceutische industrie en de huidige opioïden crisis in de VS. Het beschrijft het gebruik van drugs in oorlogen en de oorlog tegen drugs, maar

ook behandelingen, verboden en pogingen om de handel in heroïne en zijn derivaten te onderdrukken. Omdat deze twee werelddelen een grote rol hebben gespeeld bij het in gang zetten en in stand houden van de opiumhandel, richt dit boek zich vooral op Europa en Amerika.

Uiteindelijk draait *Opiumparadijs* om de vele met elkaar verweven menselijke verhalen die de basis vormen voor onze relatie met dit fascinerende product en die met elkaar illustreren hoe opium zich heeft ontwikkeld en nog altijd blijft ontwikkelen. Opium speelt een belangrijke rol in de vooruitgang van de moderne geneeskunde en staat samen met thee en zilver centraal in de oosterse driehoekshandel. Halverwege de negentiende eeuw legden de Opiumoorlogen de basis voor het ontstaan van Hongkong en het moderne China. De drug heeft een sleutelrol gespeeld bij conflicten als de Amerikaanse Burgeroorlog, de Vietnamoorlog en de oorlog in Afghanistan, waar Camp Bastion een baanbrekend ziekenhuis vormde, te midden van de grootste illegale papaverplantages ter wereld. Wetenschappelijk gezien staan opium en zijn vele derivaten aan de basis van de chirurgische en farmaceutische industrie. Sociaal gezien doet deze drug zowel veel goed als onbeschrijflijk veel kwaad. Hij biedt vele miljoenen mensen troost, als onderdeel van een lucratief gezondheidsstelsel, maar leidt ook tot verslavingen die uitmonden in gruwelijke vormen van verloedering en misbruik en speelt wereldwijd een belangrijke rol in de misdaad. Onze relatie met opium is diep verankerd in de geschiedenis van de mens en is van groot belang voor de toekomst.

Daarom is het wel toepasselijk dat ik deze inleiding schrijf in Fort Cochin, een oude koloniale buitenpost aan de Malabarkust in het zuiden van India. Ooit was dit een grote havenstad, vanwaaruit handel werd gedreven met Mexico. Zo'n 30 kilometer verderop hebben archeologen het nog grotere Muziris ontdekt. Deze plaats, die verloren ging in 1346, werd gedomineerd door Joodse, Arabische en Chinese handelaren. Ooit was het een van de grootste handelscentra voor exotische goederen en specerijen; tegenwoordig resteert van Muziris nog maar één landkaart, als je die zo kunt noemen, en dat is een kopie van een exemplaar uit de vierde eeuw dat in een museum in Wenen ligt, en dat is weer een kopie van een kaart van Agrippa uit de eerste eeuw voor Christus.

Al duizenden jaren trekken Europese en Arabische reizigers naar deze kust, al gaat dat tegenwoordig per vliegtuig en niet langer over zee op de moessonwind. Fort Cochin is een romantische plek, bekend en exotisch tegelijk. Om de paar minuten doorklieft de aftandse veerboot de golven op weg naar de werf om honderden forenzen en meerdere auto-riksja's van het vasteland af te leveren. Mensen haasten zich naar hun werk langs

de grote visnetten, die in de veertiende eeuw zijn geïntroduceerd door Chinese handelaren. Op de nieuwe, half aangelegde kade zitten dagloners whisky te drinken. Anderen liggen te slapen, ondanks of misschien vanwege het vroege uur. Cochin is een typische grote havenstad: een mengelmoes van nationaliteiten waarmee al eeuwen handel wordt gedreven. Overal zijn Europese invloeden te zien – met name Portugese, Nederlandse en Britse, zoals de graftombe van de legendarische zeevaarder Vasco da Gama, de kerk waarin die zich bevindt, net zichtbaar van waar ik zit, en de quasi-Britse huizen daarachter. Op korte afstand van elkaar staan hier een moskee en een synagoge, met een grafsteen uit 1268 met de inscriptie ‘Hier ligt Sarah’. Een Nederlandse schrijver stelde rond 1660 dat de kustbewoners een goed leven hadden en uit halve kokosnoten aten en palmwijn dronken. De soldaten aten opium om kracht op te doen, wat de Nederlanders uiteraard probeerden te verbieden. Even later loop ik over een stoffige stoep en stop ik bij de muur van een school om de meisjes ‘Auld Lang Syne’ te horen zingen, terwijl ze luid kletterend de bij de lunch gebruikte metalen thaliborden opruimen. Een paar minuten later vraag ik bij de door vrouwen gerunde overheidsapotheek om een controversieel hoestmiddel met morfine en een aantal codeïnepillen. De elegante, strenge apotheker mompelt afkeurend en wijst naar een andere apotheek aan de overkant, waar mannen voor de deur zitten. Daar is wat ik wil verkrijgbaar voor het equivalent van circa 2 euro. De oudere man naast me heeft genoeg muntgeld voor een strip merkloze bètablokkers en twee blauwe morfinepillen, die hij direct droog inslikt. Iets verderop doet de door de overheid gerunde bier- en wijnhandel goede zaken, al dreigt in dit deel van India een alcoholverbod te worden uitgevaardigd.

Maar nu kijk ik naar de grote nieuwe haven, Vallarpadam, die aan de overkant van de rivier wordt aangelegd: hij wordt gefinancierd door de 2700 kilometer verderop wonende koninklijke familie van Dubai en zal na voltooiing van de derde bouwfase de grootste containerhaven ter wereld zijn. Ik kan de verleiding niet weerstaan om een grove schatting te maken van de hoeveelheid heroïne die jaarlijks via deze haven wordt verscheept. Daarbij baseer ik me op vergelijkbare en lachwekkend ontoereikende cijfers uit Rotterdam. Duizenden kilo’s, miljarden dollars, cijfers met een overvloed aan nullen. Alleen al wat verboden opiaten betreft, steekt Vallarpadam de vijftiende-eeuwse stadstaat Venetië naar de kroon. Terwijl ik dit schrijf, drinken en slapen de dagloners verder en arriveert de veerboot met een nieuwe lading kantoorbedienden, huisvrouwen en verkopers. In de verte is het een komen en gaan van kolossale schepen met het land van herkomst op de boeg en achtersteven. Maar zoals Thomas Jefferson al zei: ‘Kooplieden hebben geen land.’

DEEL 1

Ópion, afyūn, opium

DE OUDE WERELD

Oorsprong

Er bestaat geen wilde opiumpapaver.¹ De voorouder van deze plant, die groeide aan de Anatolische kust van de Zwarte Zee, bestaat niet meer.² *Papaver somniferum* is een gekweekte soort die net als coca, tabak en de vroegste vormen van tarwe en gerst ruim vijfduizend jaar geleden is ontstaan als resultaat van een van de vroegste pogingen tot genetische manipulatie.³

De herkomst van de *Papaver somniferum* is ongrijpbaar en over het antwoord op de vraag of de opiumpapaver als eerste ten westen van de Middellandse Zee of in het Nabije Oosten werd verbouwd, zijn de meningen verdeeld. Volgens botanisten en biogeografen is de wilde dwergvariant *Papaver setigerum*, die duizenden jaren lang wijdverspreid voorkwam langs de Middellandse Zee, de nauwste bestaande verwant van de opiumpapaver.⁴ Het melksap (de vloeistof in de bol) van de wilde papaver bevat weliswaar kleine hoeveelheden alkaloiden, maar die zijn te klein voor medisch of recreatief gebruik. Taxonomen verschillen zelfs van mening over het aantal soorten papavers: hun schattingen lopen uiteen van 250 tot 470.⁵ Gezien het gebrek aan harde gegevens moeten we ons verder baseren op botanische en archeologische aanwijzingen voor het gebruik van opium in de oude wereld.

Ergens tussen de 10.000 en 12.000 jaar geleden nam de prehistorische mens afstand van zijn nomadische bestaan als jager-verzamelaar om zich te vestigen op vaste plaatsen. Mensen begonnen te leven in dorpen, waar ze planten verbouwden en dieren hielden, en creëerden sociale structuren en religieuze modellen die de basis vormen voor onze maatschappij. De vroegst bekende neolithische nederzettingen lagen tussen Griekenland en Iran, in het gebied tussen de Zwarte Zee in het noorden en de Sinai in het zuiden.⁶ In Egypte bevond zich een vruchtbaar sikkelvormig gebied dat zich uitstrekte tot in het hedendaagse Israël, Jordanië, Libanon en Syrië, en via zuidelijk Irak doorliep tot de Perzische Golf. Op oude kaarten waren dit Egypte, de Levant en Mesopotamië. Dit gebied was al lange tijd een ontmoetingspunt voor twee verschil-

lende beschavingen: de bergvolken uit het noorden en de nomadische volken die over de grasvlakten trokken. Beide gemeenschappen bestonden uit verschillende stammen, en oorlog en onrust waren aan de orde van de dag.

Deze Vruchtbare Sikkkel wordt vaak de wieg van de beschaving genoemd, wat verwijst naar het ontstaan van de eerste steden, het schrift en de bestudering van geschiedenis, handel, wetenschap en religie. Dit gebied is van groot belang voor de geschiedenis van de moderne mens.

De Natufiërs van de Levant waren een van de eerste volken die zich hier vestigden. Hun vroegste bekende nederzetting Tell Abu Hureyra bevindt zich in Syrië, waar 13.000 jaar geleden uit een overvloedig aantal wilde granen de eerste landbouwgewassen werden gekweekt. In 1972-1973 werden hier uitgebreide opgravingen verricht, voordat het gebied moest plaatsmaken voor het Assadmeer. De Natufische gemeenschap groeide van een paar honderd mensen die op gazellen jaagden en foerageerden uit tot een groep van zo'n tweeduizend mensen die schapen hielden en landbouw bedreven.⁷ Ze vormden samenhangende gemeenschappen en onderhielden banden met de wereld om hen heen. Een van de vroegste bewijzen voor het temmen van honden werd gevonden in het Israëliëse Ain Mallaha, 25 kilometer ten noorden van het Meer van Galilea. Daar werd 12.000 jaar geleden een bejaarde vrouw begraven met een puppy.⁸ De Natufiërs begonnen op moderne mensen te lijken.

De Natufiërs speelden een sleutelrol in de geschiedenis van de landbouw, maar er is geen bewijs dat ze papaver teelden. Ze verbouwden vooral gewassen als emmertarwe en eenkoorn, erwten, linzen, kikkererwten, linzenwikke en vlas. Het eerste bewijs voor papaver binnen menselijke nederzettingen is aangetroffen op de neolithische vindplaats Netiv Hagdud in de Jordaanvallei. Hier zijn tussen 8000 en 10.000 jaar oude plantenresten gevonden, onder andere van de *Glaucium flavum*, de gele hoornpapaver.⁹ Deze plant uit de papaverfamilie staat bekend als zeer giftig, maar bevat ook glaucine, dat net als de opiumpapaver pijn verlicht en de ademhaling onderdrukt, zodat het verlichting kan brengen bij aanhoudende hoestbuien. Het veroorzaakt de voor opiaten kenmerkende maagkrampen bij mensen die er niet aan gewend zijn. Dit voorkwam dat deze vroege mensen een overdosis kregen als ze experimenteerden met de hen omringende flora. Glaucine wordt nog steeds verwerkt in sommige hoestmedicijnen; in het Verenigd Koninkrijk wordt het soms gebruikt als doping voor windhonden.¹⁰

Buiten de Vruchtbare Sikkkel begonnen wereldwijd rond dezelfde tijd neolithische nederzettingen te ontstaan; in Europa verschenen deze circa 7500 jaar geleden rond

de Donau. Ook in Spanje en Zuidwest-Frankrijk werden dorpen gesticht. In Spanje is in een graf in het mijncomplex Can Tintorer, in het bij Barcelona gelegen Gavà, het vroegste bewijs gevonden voor het gebruik van opiumpapaver als verdovend of pijnstillend middel. In Can Tintorer werd varisciet gedolven, een groene steen waarvan sieraden werden gemaakt. Toen de mijn was uitgeput, werd hij gebruikt als begraafplaats. In mijn 28 is een man begraven met een papavercapsule in een rotte kies. Uit botonderzoek bleek dat hij langdurig opium had gebruikt.¹¹

De neolithische volken wisten zich snel te verspreiden over het huidige Noord-Frankrijk, België en de Oekraïne. De ijstijd was voorbij en het terugtrekkende ijs had plaatsgemaakt voor bevaarbare rivieren vol vis, een betrouwbare bron van eiwitten. Ook ontstonden intercontinentale landroutes. Deze volken die 5700 tot 4900 jaar geleden leefden langs de Europese rivieren en meren, worden door historici en archeologen aangeduid als de bandkeramische cultuur, vanwege hun kenmerkende aardewerk.

Vrij recent, in 1989, werd tijdens de bouw van een nieuw aquaduct dat het 40 kilometer verderop gelegen Rome van water moest voorzien, in het Meer van Bracciano de neolithische nederzetting La Marmotta aangetroffen. Dit was een openbaring voor historici. Deze nederzetting is slechts korte tijd in gebruik geweest, van 5700 tot 5230 voor Christus,¹² maar is opmerkelijk omdat ze bewoond lijkt te zijn geweest door een complete gemeenschap die met boten uit het Middellandse Zeegebied was gekomen. Een van hun 10 meter lange zeewaardige kano's is volledig intact te bewonderen in het Geschiedkundig en Etnografisch Museum in Rome. Met deze kano kan het Marmottavolk uit Griekenland of zelfs het Nabije Oosten zijn gekomen.¹³ Ze namen hun vrouwen en kinderen mee, varkens, schapen, geiten, twee soorten honden en een verzameling planten en zaden om in de vruchtbare grond te planten, waaronder opiumpapaver.¹⁴

Het ontwikkelingsniveau van het Marmottavolk – ze beschikten over scherp gereedschap van obsidiaan en steen, kralen, borden, kopjes, kunst en andere voorwerpen, en aten een gevarieerd dieet van kersen, vijgen, hazelnoten, wild zwijn en hert – wijst erop dat ze beter af waren dan andere vroege mensen. Hun boten, waarvan ze als versiering of voorbeeld kleine aardewerken modellen maakten, suggereren dat ze handeldreven of in elk geval contact hadden met andere culturen. Mensen zoals die van La Marmotta hebben wellicht de tweede golf gewassen in de Vruchtbare Sikkel geïntroduceerd: olijven, druiven, granaatappels en de opiumpapaver. Rond dezelfde tijd begonnen in Assyrië bier te brouwen. De verdovende middelen hadden hun intrede gedaan in de bronstijd.¹⁵

De volkeren van de bandkeramische cultuur leefden aan meren en rivieren in langhuizen van hout, vlechtwerk en leem. In hun dorpen bevonden zich aparte gebouwen voor vee en voor ambachten, zoals pottenbakken. We weten dat deze neolithische Europese volken opiumpapaver verbouwden en oogstten, maar we weten niet of dat voor medicinaal of recreatief gebruik was. De zaden van de *Papaver somniferum* zijn niet giftig en de grote zaadbollen leveren een flinke oogst op, waar je voedzame olie aan kunt onttrekken en stevige, voedzame koeken van kunt maken. De papaverstelen zijn nuttig als veevoer.

De overblijfselen van de bandkeramische dorpen suggereren een vreedzaam landbouwbestaan, omringd door vee, honden en kinderen, waarbij de papaver wellicht werd gebruikt bij zware kiespijn, chronische gewrichtspijn en bevallingen. Maar in de praktijk was het leven aan deze Europese meren en rivieren heel anders. Veel dorpen waren versterkt met complexe combinaties van hekken en greppels. Er is bewijs van drie grote – gezien het formaat van deze dorpen – slachtpartijen in de Duitse neolithische nederzettingen Talheim en Herxheim in de Rijnvallei, en in Schletz, bij Wenen. Tientallen mensen, vooral jonge mannen, werden daarbij omgebracht met de typerende schoenleestbijlen uit die tijd, wat erop wijst dat ze niet streden tegen buitenstaanders, maar met elkaar, wellicht zelfs tegen dorpsgenoten. Andere bandkeramische gemeenschappen, vooral die in West-Duitsland, werden blootgesteld aan een ondenkbare hoeveelheid geweld: meer dan 32 procent van de lichamen vertoont tekenen van traumatisch letsel (2 procent ervan wijst op oorlogsvoering). In bandkeramische nederzettingen zijn ook schedelbekers en bewijzen voor kannibalisme aangetroffen. Dit wijst erop dat het geweld niet sporadisch plaatsvond en soms zelfs rituele vormen aannam.¹⁶ Onder die omstandigheden moet een plant die niet alleen pijn wegnam, maar ook vergetelheid bracht, erg zijn gewaardeerd. Bovendien blijkt uit latere verslagen over oorlogen in die tijd dat soldaten zich voor de strijd drogeerden. Dit kan verklaren waarom de bandkeramische volken zulke gruwelijke verwondingen opliepen.

Hoe dan ook, de hoeveelheid opiumpapaver die in bandkeramische nederzettingen werd verbouwd, wijst erop dat een systeem van handel en communicatie werd ontwikkeld, en andere vondsten wijzen erop dat de status van de *Papaver somniferum* snel veranderde. Het duidelijkste bewijs dat in dit vroege stadium in het Westen in opium werd gehandeld, is te vinden bij Raunds in Northamptonshire. In de langgraven in Raunds zijn tussen ander neolithisch afval acht papaverzaden aangetroffen, daterend uit de periode 3800-3600 voor Christus. Dit is het vroegste bewijs voor de aanwezigheid van opiumpapaver in Groot-Brittannië. De plant is niet inheems en moet dus zijn

geïmporteerd.¹⁷ Ook in de Wilsford Shaft, bij Stonehenge in Wiltshire, is een vondst uit de bronstijd gedaan. Deze 30 meter diepe schacht werd door mensen van een nabijgelegen nederzetting gebruikt als afvalput. Hij bevat verschillende soorten afval uit het dagelijks leven van de dorpelingen, waaronder weggegooide planten. Bij opgravingen zijn zaden van de *Papaver somniferum* ontdekt, net als zaaddozen van andere papaver-soorten, maar ook *Hyoscyamus niger* of bilzekruid, dat vaak samen met opium werd ingenomen om misselijkheid en buikkrampen tegen te gaan. Geen van beide planten is inheems in Groot-Brittannië, dus is het veelzeggend dat ze beide zijn aangetroffen in het afval van hetzelfde dorp.¹⁸

Hoe belangrijk de vondsten in Raunds en Wilsford Shaft ook zijn, ze vertellen ons niet hoe en waarom opium voor het eerst in Groot-Brittannië is verschenen. Wel laten ze zien dat vroege beschavingen er genoeg waarde aan hechtten om de plant mee te nemen. Belangrijk bewijs voor de waarde die de opiumpapaver had voor deze vroege volken, is gevonden op een prehistorische vindplaats bij het Spaanse Granada. Cueva de los Murciélagos, vaak de vleermuisgrot genoemd, is duizenden jaren door de mens gebruikt. In een aantal grafkamers uit circa 4000 voor Christus zijn lichamen gevonden die waren begraven met kleine zakjes, die naast tarwe en haarlokken ook zaadbollen van de *Papaver somniferum* bevatten. De lichamen droegen hoofddeksels van esparto-gras en gouden sieraden, wat erop wijst dat ze hooggeplaatst waren en een ceremonieele begrafenis hadden gekregen.¹⁹ Westerse beschavingen begonnen de opiumpapaver te vereren.

Even snel als dit neolithische volk zich in Europa had gevestigd, kwam de verbouwing van opiumpapaver tot stilstand en verdween de papaver weer stilletjes uit het Westen. Maar het verhaal gaat door. Nog altijd in prehistorische tijden begonnen de Oost-Europese bronstijdvolkeren opium te waarderen. In de Vruchtbare Sikkel werd opium door andere culturen vereerd in beeldende kunst en, later, in teksten.

De bronstijd

Tegen de tijd dat de neolithische volken waren gestopt met de papaverteelt, had de opiumpapaver zich via hun handelsroutes door de Alpen verspreid naar de oostkant van de Middellandse Zee. Dit grensgebied tussen west en oost was in die periode een ideale plek voor handel, zeevaart en de verering van vreemde goden. De opium-

papaver lijkt in die tijd vooral vanuit het noordwesten naar het zuidoosten te zijn verspreid. Dit weerspiegelt de invloed van de volkeren langs de meren en de richting van de handelsroutes.²⁰ In de metaaltijden nam de handel nieuwe vormen aan. Voorheen voerden dorpelingen onderling handel op bijeenkomsten en festivals. Stenen gereedschap kon er prachtig uitzien; de vorm was echter afhankelijk van de steen waaruit het werd gehouwen. Ook metaalbewerking vereiste talent, maar metaal kon je smeden en op duizenden manieren gebruiken voor kleine en grote voorwerpen, zoals spelden voor mantels en pennen voor wagenwielen. Omdat men in de bronstijd afhankelijk was van het delven, vervoeren en ruilen van grondstoffen, kwamen meer personenverkeer en meer interacties tot stand. Het is daarom niet zo vreemd dat de vroegste en meest diverse verwijzingen naar de opiumpapaver stammen uit de bronstijd.

Vaak wordt gezegd dat de Zuid-Irakese Soemeriërs als eerste volk opium als medicijn gebruikten, aangezien dat vermeld zou staan op hun spijkerschrifttabletten die in de jaren twintig van de vorige eeuw zijn vertaald door historicus R. Campbell Thomsson. In *The Assyrian Herbal* wordt meermaals de term 'HUL-GIL' gebruikt.²¹ Latere historici vertaalden dit met 'genotsplant' en namen aan dat het ging om de opiumpapaver.²² Als dat klopt, zouden de Soemeriërs al in 3000 voor Christus opium hebben gebruikt, maar inmiddels is deze theorie ontkracht. Waarschijnlijk betekent 'HUL-GIL' genotskomkommer, al is de context helaas te onduidelijk om af te leiden waarvoor deze werd gebruikt en is er nog altijd geen Akkadisch of Soemerisch woord voor opiumpapaver gevonden.²³

Opium had het Nabije Oosten dus nog niet bereikt, maar werd al wel gebruikt door de 'primitievere' neolithische volken ten westen van de Middellandse Zee. De plant was echter in beweging en er is bewijs gevonden dat Griekse en Bulgaarse volkeren in de late bronstijd opiumpapaver verbouwden als onderdeel van een nieuwe generatie gewassen.²⁴

De late bronstijd van circa 1500 voor Christus was een belangrijke tijd wat betreft het gebruik en het culturele belang van opium ten oosten van de Middellandse Zee en in de Levant, maar was ook een bloeitijd voor decoratieve voorwerpen en kunst. De Tsjechische Úněticecultuur was dominant op het gebied van de metaalbewerking, zoals de bandkeramische volken dat op het gebied van aardewerk waren geweest. Hun goud en tin waren wellicht afkomstig uit Cornwall, wat illustreert hoe ver de handelsroutes reikten.²⁵

Van 3650 tot 1250 voor Christus maakte de Minoïsche beschaving een bloeitijd door op Kreta, Santorini en andere kleine eilanden in de Egeïsche Zee. Rond 1600 voor

Christus had deze beschaving sterk te lijden onder een mysterieus natuurverschijnsel – wellicht de uitbarsting van de Theravulkaan op Santorini – waarna ze, na enkele korte herstelperioden, ten onder ging.²⁶ Pas aan het begin van de twintigste eeuw werden resten gevonden van hun luxe paleizen en tempels. Ze leefden vooral van de visserij, maar op het Mesaraplateau in het binnenland werden verschillende gewassen verbouwd, en ook olijven en druiven. De Minoërs voerden tevens handel: door de ideale ligging van hun woongebied tussen Oost en West konden ze koopvaardijschepen van proviand voorzien, en goederen kopen en verkopen. Tegen de tijd dat de Minoïsche beschaving zich had gevestigd, was in het Nabije Oosten al een bloeiende internationale handel ontstaan. Kreta was uitgegroeid tot een zeemogendheid; het is dus niet zo vreemd dat tussen 1800 en 1750 voor Christus Kretenzer tinhandelaren in de honderden kilometers verderop gelegen Syrische havenstad Ugarit woonden. Ze waren in zulke grote aantallen naar dit centrum van de metaalhandel getrokken dat zowel een opzichter als een vertaler was aangetrokken.²⁷ Deze handelaren verlangden naar meer dan alleen de basisbehoeften: er wordt melding gemaakt van de import van bekende Kretenzer producten als bier, olie en wapens, en ook kleding en leren schoenen.²⁸

Hun goederen zijn aangetroffen langs de vroege handelsroutes; op de Minoïsche *lekythi* (kleine kannen met een smalle hals) zijn onmiskenbaar ingekerfde papaverbollen afgebeeld. Bij het inkerven van de zaaddoos verschijnt het witte melksap, waarvan de opgedroogde druppels ‘melk van het Paradijs’ worden genoemd. De afbeeldingen op de *lekythi* tonen aan dat de Minoërs wisten hoe ze het melksap moesten oogsten. Rond de Middellandse Zee symboliseerde de slang in de bronstijd de onderwereld, gezondheid en genezing. Op één kan is hij gecombineerd met de papaver, wat erop wijst dat de inhoud was bedoeld voor medicinaal gebruik. Op een *pyxis*, een sieradendoosje, is een vogel afgebeeld die in een papaverbol pikt. Hij is omringd door Kretenzer ‘hoorns van inzegening’, wat suggereert dat de inhoud als heilig werd beschouwd en in verband werd gebracht met onsterfelijkheid.²⁹

In 1937 werd in een Minoïsch huis in de plaats Gazi op Noord-Kreta de papavergodin ontdekt. Dit beeld, dat in het Archeologisch Museum in Heraklion staat, is 78 centimeter lang en heeft op het hoofd drie uittrekbare haarspelden in de vorm van papaverbollen; deze hebben elk vijf of zes verticale inkepingen, alsof het melksap is geogst. Met haar opgeheven armen, gesloten ogen en gelukzalige blik lijkt de godin onder invloed te zijn. Ook de ‘passieve lippen’ zijn een natuurlijk effect van opiumgebruik.³⁰ Ze dateert uit 1300-1250 voor Christus en vormt de vroegste bekende weergave van het gebruik van opium. Men vermoedt dat het beeld de extatische toestand

weergeeft die bij religieuze ceremonies werd bereikt.³¹ Ook is er een aardewerken pijp ontdekt die doet denken aan een primitief aardewerken inhaleertoestel. De pijp is open aan de onderkant en heeft een gat in de zijkant. Hierdoor kon hij, wellicht aan een metalen stok, boven hete kolen worden gehouden, met de opiumhars boven de kleine opening. Het formaat suggereert dat hij tijdens ceremonies door de gelovigen en de priester of priesteres werd gedeeld.³²

Terwijl de Minoërs Kreta als bolwerk gebruikten, heersten de Myceners over het noordoosten van de Peloponnesos. Hun citadel Mycene lag 88 kilometer ten zuidwesten van Athene ; hier zijn bronzen spelden met bruine kristallen papaverbollen gevonden. Ze waren te groot voor kleding of kapsels, maar ideaal om een pijp te stoppen met opium.³³ Ook is er een gouden ring gevonden, die zich inmiddels in het Archeologisch Museum in Athene bevindt. Hierop is een vruchtbaarheidsgodin afgebeeld die, liggend onder een boom met drie papaverbollen in haar rechterhand, geschenken ontvangt, waaronder nog drie papaverbollen. De godin is afgeleid van de pan-Europese oermoeder; ze is omringd door Kretenzer cultusvoorwerpen zoals de dubbele bijl, de zon en de maan, en de boom zelf, die staat voor vruchtbaarheid. De ring en de drie papaverbollen komen overeen met de drie cultussymbolen en met de symbolische betekenis van de papaver: rijkdom, gezondheid en vruchtbaarheid.³⁴

De Myceners en Minoërs maakten als eersten concrete afbeeldingen van opiumgebruik en er is sterk bewijs dat ze gebruikmaakten van drugsattributen. Ook laten ze zien dat opium in de vroeg-Griekse cultuur meerdere betekenissen had, vooral medicinaal, ceremonieel en mystiek. Beide beschavingen verdwenen rond dezelfde tijd, maar toen had de opium zich alweer verplaatst.

Ruim 780 kilometer ten oosten van Kreta ligt Cyprus. Afhankelijk van het weer is dit ongeveer 71 uur doorhalen voor een 11 ton zwaar volgeladen bronstijdschip met volledige bemanning. Aan de zuidoostkust, waar nu Larnaca ligt, lag de oude stad Kiteon. Hier hadden eerst de Myceners zich gevestigd, gevolgd door de zeevarende Feniciërs, waarna in 570 de Egyptenaren kwamen, om dertig jaar later te worden verdreven door de Perzen.³⁶ Vijfhonderd jaar later werd de stad ingenomen door de Romeinen, waarna hij in de vierde eeuw werd vernietigd door aardbevingen. De eerste opgravingen in Kiteon werden in 1929 uitgevoerd door een Zweeds team van archeologen en sindsdien heeft het werk niet stilgelegen. De archeologische vondsten, waaronder de eerste bekende opiumpijp,³⁷ geven het zeer gevarieerde verleden van de stad weer. De ivoren pijp werd, samen met andere ivoren voorwerpen, aangetroffen in het *sancta sanctorum* of heilige der heiligen van Tempel 4, onder een stapel rode bakste-

nen onder een Fenicische muur.³⁸ Deze tempel was gewijd aan een vruchtbaarheidsgodin. Hij is circa 1190 voor Christus ingestort tijdens een inval van gevreesde Egeïsche zeepiraten. De pijp dateert, net als de andere vondsten, uit 1300 voor Christus.³⁹ Hij is 13,75 cm lang, met een kleine kop met duidelijke brandplekken en een afbeelding van de mysterieuze dwerggod Bes. Bes was een Egyptische god, die door de Cyprioten was overgenomen als gemaal van een van hun godinnen. Tijdens ceremonies werd hij vaak afgebeeld met een stierenmasker en een opvallende fallische houding, maar hij gaf ook bijstand bij bevallingen en aan moeders.⁴⁰ Bes werd in verband gebracht met nieuw leven, maar ook met humor en muziek; hij was een soort huisgod, die vaak werd afgebeeld op gebruiksvoorwerpen, zoals messen of meubels.⁴¹ Terwijl de macht van deze vroeg-Griekse Egeïsche culturen langzaam afbrokkelde, begonnen de Egyptenaren bijna 1000 kilometer zuidelijker de papaver te vereren. Egypte heeft door zijn koude nachten en vele zonuren een ideaal klimaat voor de *Papaver somniferum*. Al snel werd Egyptische opium, Theban genoemd, de meest gewilde soort.

Egypte kwam rond dezelfde tijd als Kreta en Cyprus in aanraking met opium, namelijk rond 1600-1500 voor Christus. Deir el-Medina was een arbeidersdorp in de buurt van de Vallei der Koningen buiten het oude Thebe, het huidige Luxor, aan de oostelijke oever van de Nijl. Hier werd in een graf een niet-ingekeerde papaverbol gevonden. Het graf 1389 dateert uit 1500 voor Christus en bevatte de kist van een bejaarde man van 1,75 meter lang. De kist van zijn vrouw ontbrak. Onder de netjes geordende voorraad grafgiften – alle voorwerpen die ze na hun dood nodig zouden hebben – bevonden zich scarabeën, documenten, een scheermes en Cypriotische karaffen.⁴²

Een bejaarde, reumatische arbeider met vrij veel aanzien kan zeker een kleine dosis opium in zijn bezit hebben gehad, maar het graf kan ook zijn verstoord, dus moeten we de positie van opium binnen de Egyptische cultuur afleiden uit andere vondsten. In de tombe van farao Siptah en zijn koningin Tausret, in de Vallei der Koningen, zijn twee oorbellen met papaverbollen gevonden van voor 1189 voor Christus, het jaar waarin zij overleed, nadat ze na de dood van haar man een jaar alleen had geregeerd.⁴³ In Armana, 402 kilometer ten noorden van Luxor, zijn een even oude ketting met op papaverbollen lijkende kralen en een blauwe aardewerken vaas in de vorm van een papaverbol gevonden. Deze tonen aan hoe belangrijk de opiumpapaver was in het Egyptische leven en het hiernamaals.⁴⁴

Verder bewijs van de rol die de opiumpapaver speelde in de Egyptische cultuur is te vinden in de Papyrus Ebers uit circa 1552 voor Christus. Deze werd ontdekt door de beruchte Amerikaanse grafrover Edwin Smith, die eind negentiende eeuw in Egypte

woonde. Smith zou de papyrus hebben gevonden tussen de benen van een onbekende mummie en hem in de winter van 1873-1874 hebben verkocht aan de Duitse egyptoloog Georg Moritz Ebers, aan wie hij zijn naam dankt. De Papyrus Ebers is vooral beroemd omdat hij instructies geeft voor het toedienen van opium aan kinderen. ‘Remedie voor huilende kinderen: papaverdoos, vliegenvuil van de muur, voeg dit bij elkaar, zeef het en neem het vier dagen in. Werkt direct.’⁴⁵

Het is op z'n best een tegenstrijdig recept, maar dat dit mengsel aan kleine kinderen werd toegediend, toont aan hoe alledaags opiumgebruik al was geworden.

Het Griekse en het Romeinse Rijk

Opium is de Latijnse vorm van het Griekse *ópion*, dat ‘papavermelk’ betekent. Opiumpreparaten werden doorgaans *mēkōnion* genoemd, als verwijzing naar Mekones, het huidige Kyllene, waar volgens de legende Demeter – de Griekse godin van de aarde en vernieuwing – de papaver ontdekte.⁴⁶ De opiumpapaver was heilig voor Demeter, net als voor haar Romeinse evenknie Ceres. Vaak worden ze afgebeeld met tarwe in de ene hand en papaver in de andere. Incarnaties van Demeter en haar dochter Persephone maken deel uit van de Europese oermoedertraditie, die verband houdt met gezondheid en vernieuwing, en met leven en dood. In de Griekse mythologie werd de papaver in verband gebracht met Nyx, de godin van de nacht, Hypnos, de god van de slaap, Morpheus, de god van de dromen, en Thanatos, de god van de dood.⁴⁷

Met de opkomst van het Griekse en het Romeinse Rijk werd de samenleving patriarchaler en oorlogszuchtiger. Dankzij hun groeiende rijkdom, ontwikkeling en verstedelijking kwamen in deze twee rijken ook de kunst en de wetenschap tot bloei. De Griekse dichter Homerus componeerde zijn werken tussen 1100 en 800 voor Christus, toen het Griekse en het Romeinse Rijk net in opkomst waren. In elk van zijn twee epische gedichten, de *Ilias* en de *Odysee*, verwijst hij naar de papaver, maar in dit verband is de *Odysee* het interessantst.

De *Odysee* vervolgt het verhaal van de *Ilias*, na de val van Troje. In dit gedicht overhandigt Polydamna van Egypte aan Helena de drug *nepent*, vermoedelijk opium of misschien een mengsel van opium en hasj. Homerus beschrijft Egypte als een plek waar ‘de grond, schenker van graan, grote voorraden medicijnen bevat, waarvan vele genezend zijn en vele verderfelijk’. Om zijn vrienden te helpen het verlies van Ody-

seus te vergeten doet Helena 'in de wijn waarvan zij dronken een kruid, pijnstillend en toornmilderend, elk kwaad verdoezelend'.⁴⁸

Helena's rol als bringer van wijn en verlichting, in de vorm van opium, en Polydamna's kennis van de geneeskunde zijn binnen de klassieke mythologie typisch vrouwelijke kenmerken: subtiele ervaring, die vrouwen onderling doorgeven. De Griekse historicus Diodorus Siculus schreef over nepent dat 'sinds de oudheid alleen de vrouwen uit het Egyptische Diospolis een medicijn kenden tegen woede en verdriet'.⁴⁹

Homerus verwees vooral naar de opiumpapaver als bringer van vergetelheid, maar Griekse geleerden begonnen ook de medicinale werking ervan te ontdekken. Een van die vroege geleerden was Hippocrates. Hij werd rond 460 voor Christus geboren op Kos en wordt vaak gezien als de vader van de westerse geneeskunde. Er resteren nog zestig medische werken die met hem in verband worden gebracht, al weten we niet hoeveel hiervan hij echt zelf heeft geschreven. De beroemdste, zijn eed van Hippocrates, bevatte een verbod op onbevoegde chirurgie, inmenging met de 'tedere vrucht' in de baarmoeder en opzettelijke levensbeëindiging, zelfs bij mensen 'die erom smeken'.⁵⁰ De eed van Hippocrates is zo vaak herschreven dat hij niet geschikt is als richtlijn voor artsen, maar hij heeft wel geleid tot een holistische benadering van ziektes en patiënten, en Hippocrates' verzamelde werken bieden een fascinerend kijkje in de vroege geneeskunde. Zo stelden Hippocrates en zijn volgelingen vragen om inzicht te krijgen in de pijn die de patiënt ervoer, zowel om een diagnose te stellen als om het verloop van de ziekte te volgen; hierbij gingen ze nauwgezet en accuraat te werk. Hippocrates zou ook verantwoordelijk zijn geweest voor de theorie van de 'vier lichaamssappen', die stelt dat het lichaam bestaat uit 'bloed, slijm, zwarte gal en gele gal'.⁵¹ Deze lichaams-sappen komen – op het bloed na – overeen met de drie *dosha's* in de oeroude ayurvedische geneeskunde. Als de lichaamssappen of dosha's in balans zijn, is het hele lichaam in balans. Het nadeel van de theorie van de lichaamssappen is dat aderlaten de meest gebruikte manier was om deze balans te herstellen. Voor veel artsen werd dit een vast onderdeel van hun werk; het zou in de loop der eeuwen duizenden mensen het leven kosten.

De teksten van Hippocrates tonen aan dat de oud-Griekse artsen veel kennis hadden over wat er mis kon gaan met het lichaam, maar dat ze vaak niet wisten waarom dit gebeurde. Daarom ging er op farmacologisch gebied veel mis. Zo werd de baarmoeder vaak gezien als 'een dier in een dier', dat zelfstandig kon handelen en door het lichaam kon 'zwerven', al wezen de symptomen eerder op postnatale stress, baarmoederverzakking, baarmoederkanker of andere aandoeningen. Opium wordt in de hippocratische

teksten in 21 van de 25 gevallen ingezet voor gynaecologisch gebruik, vooral ter behandeling van een zwervende baarmoeder.⁵² Dit betrof ongetwijfeld pijnlijke en gevaarlijke kwalen, maar het geeft wel aan dat opium nog altijd sterk werd geassocieerd met vrouwen en vruchtbaarheid.

Opium werd echter ook gebruikt bij allerlei andere aandoeningen, vooral ter bestrijding van slapeloosheid. Aristoteles schreef in zijn tekst *Over slaap* dat ‘papaver, mandragora, wijn, raagras, het hoofd zwaar maken’.⁵³ Slapeloosheid komt in zoveel vroege medische teksten voor dat deze kwaal wel van alle tijden moet zijn.

Ook Theophrastus, een leerling van Aristoteles, maakt melding van medicinaal papavergebruik. Theophrastus, de schrijver van *Historia plantarum* en *De causis plantarum*, wordt wel de vader van de plantkunde genoemd. Gek genoeg noemt Theophrastus de opiumpapaver zelf niet op een ondubbelzinnige manier. Hij heeft het wel over papavermedicijnen, maar niet voor het gebruik waarom opium bekendstaat. In plaats daarvan noemt hij drie soorten papavers, waarschijnlijk wilde soorten, waaronder eentje met de afschrikwekkende naam ‘schuimpapaver’, die hij aanraadt als purgeermiddel.⁵⁴ Theophrastus noemt ook de *rhizotomoi* of wortelgravers, die dollekervel en papaver mengden voor een snelle dood. De wortelgravers waren botanisten en vormden een belangrijke groepering binnen de oud-Griekse cultuur. Ze hadden doorgaans meer kennis van planten, en met name van giften, dan de geleerden. Wellicht was Theophrastus alleen voorzichtig en hield hij vast aan de hippocratische wens om het leven te verlengen. Of misschien maakte hij liever geen melding van een bepaald gebruik op Keos dat in die tijd politiek gevoelig lag.

Keos of Kea, zoals het nu heet, is een Cycladisch eiland in de buurt van Attica, dat zich in de tijd van Aristoteles en Theophrastus van Athene had afgescheiden. Soms kwam de bevoorrading van het eiland onder druk te staan, maar de bewoners waren gezond en werden oud. De vastberaden bevolking van Keos bedacht een praktische oplossing voor voedseltekorten: elke burger moest op zijn zestigste verjaardag overwegen of hij nog van nut was voor de staat. Zo niet, dan volgde een korte ceremonie, waarbij die persoon een grafkrans omdeed en een slok nam uit een gifbeker met papaversap, dollekervel en wijn, in naleving van de gedachte: ‘Wie geen goed leven heeft, zal niet slecht leven.’⁵⁵ In de verslagen wordt de nadruk gelegd op de onzelfzuchtige bereidheid van oudere bewoners om, op zeer theatrale wijze, de slok te nemen. Theophrastus schreef zijn werk in een tijd waarin begrafeniserituelen en -gewoonten begonnen te veranderen, deels aangedreven door de Griekse wens om wetten op te stellen voor het dagelijks leven en de sociale hiërarchie te versterken.⁵⁶ Beschrijvingen van

de zelfmoorden op Keos verschillen, vooral omtrent de vraag of het gebruik verplicht was of niet, maar het idee van vrijwillige euthanasie paste niet in de hippocratische gedachte, en ook Aristoteles vond zelfmoord onrechtvaardig. In de oudheid hield men er complexe opvattingen op na over ouderdom en de plaats van ouderen in de gemeenschap, maar het idee dat ouderen weinig te bieden hadden, was hardnekkig. Was er een juist moment om te sterven? Wanneer was dat moment dan aangebroken? Had de overheid een aandeel in die beslissing? Het waren toen al netelige kwesties.

Terwijl Aristoteles en Theophrastus hun werken schreven en ouderen op Keos ritueel zelfmoord pleegden, verschenen papavers op muntgeld. Muntgeld was in de zesde eeuw voor Christus in gebruik genomen in het huidige Turkije. In 330 voor Christus sloegen de Romeinen in Şuhut een munt met een tarweaar en een papaverbol. Op andere munten uit Şuhut staat een godin met tarwe, papaver en vlas, wat wijst op de status van de papaver.⁵⁷

De Romeinse munten uit Şuhut stammen uit de tijd dat Alexander de Grote (356-323 voor Christus) Azië veroverde. De zijderoute bestond toen al, in de vorm van duizenden kilometers aan handelsroutes, al kwam de handel in zijde pas een eeuw later op gang. Vaak wordt gezegd dat Alexander, een leerling van Aristoteles, de opiumpapaver naar Perzië en India heeft verspreid. Dat is hoogst waarschijnlijk geen bewuste strategie geweest. Waarschijnlijk had hij een voorraad voor zijn troepen bij zich en heeft hij die samen met andere goederen verhandeld.

Rond de eerste eeuw voor Christus verscheen de papaver in heel Europa en het Nabije Oosten op geld en sieraden, in kunst en literatuur, en in huizen en tuinen. Dat hij in de tuinen stond, wordt bevestigd door de prachtige *hortus conclusus* of tuinkamer in het Huis van de Gouden Armband in Pompeï. Verspreid over drie van de muren is een prachtig fresco geschilderd met allerlei planten, waaronder rozen, lavendel en opiumpapaver, die langs een latwerk rond de rozen werd geleid.⁵⁸

Net als het gezin uit het Huis van de Gouden Armband overleed Plinius de Oudere toen Pompeï in het jaar 79 door de uitbarsting van de Vesuvius werd verwoest. In zijn werken maakt hij vaak melding van opium. Meestal blijft hij vaag, maar soms vertelt hij tot in detail hoe je echte opium onderscheidt van een vals product, bijvoorbeeld door het op te lossen of door het te verhitten en eraan te ruiken. Plinius stelt dat opium 'darmen, slangenbeten, spinnenbeten, schorpioenensteken et cetera' kan genezen en verlichting biedt bij waterzucht.⁵⁹ Plinius waarschuwt tegen bilzekruid, dat hij in dezelfde alinea noemt als de opiumpapaver en waarvan hij stelt dat mensen ervan 'buiten zinnen' raken. Men gebruikte dus nog altijd bilzekruid tegen de door opium

veroorzaakte krampen en misselijkheid.⁶⁰ Zijn waarschuwingen zijn terecht, want bilzekruid kan verontrustende hallucinaties opwekken en je het gevoel geven dat je vliegt.

De werken van Pedanius Dioscorides geven een heel duidelijk overzicht van het vroege gebruik van opium. Deze arts en botanicus uit Anatolië werd rond het jaar 40 geboren in Anazarbus, vlak bij Tarsus, waar zich een farmacologische opleiding bevond. Zijn vijfdelige *De materia medica* is het belangrijkste farmacologische werk uit de Grieks-Romeinse tijd en zou gedurende 1500 jaar zeer invloedrijk zijn. Dioscorides had een duidelijk doel:

Hoewel vele schrijvers, oud en nieuw (...) boeken hebben samengesteld over de bereiding, toetsing en eigenschappen van medicijnen, zal ik laten zien dat mijn onderneming in dezen noch doelloos noch absurd is, omdat sommigen van mijn voorgangers geen compleet overzicht hebben gegeven en anderen hun informatie vooral uit geschreven bronnen hebben verkregen.⁶¹

Dioscorides verwees naar de incestueuze groep vroege artsen die elkaars werken interpreterden en uitplozen totdat ze vrijwel onbegrijpelijk werden. Zijn eigen werk was echter nauwgezet en veelomvattend. Hij gebruikte niet alleen teksten van andere artsen, maar verzamelde ook volksremedies uit mondelinge overleveringen, zoals inkt mengen met alsemsap om te voorkomen dat manuscripten werden aangevreten door muizen. Vooral van belang zijn de gedetailleerde beschrijvingen van medicijnen en klachten die het makkelijker maken om te achterhalen waarvoor de opiumpapaver werd gebruikt. Dioscorides schrijft minder vaag over het toedienen van medicijnen dan eerdere schrijvers. Hij stelt gewoon: ‘Op de vinger aangebracht als een zetpil bevordert het melksap de slaap.’⁶² Hij was zich bewust van het verschil tussen de hoornpapaver en de opiumpapaver, en wist dat de gele hoornpapaver werd gebruikt als vervalsing: door sap ervan te mengen met gom of ‘sap van gifsla’ kon men het op opiumsap laten lijken.⁶³

De stabiliteit van de handelsroutes door Klein-Azië en het Middellandse Zeegebied en de manier waarop Dioscorides zijn adviezen gaf, wekken de suggestie dat opium goed verkrijgbaar was. Het werd verkocht door kruidengenezers die zich hadden verzameld in specifieke wijken van grote steden, zoals aan de Via Sacra in Rome. Dioscorides maakt wel onderscheid tussen opium ‘uit de winkel’ en zelfgeteelde papaver. Hij beschreef tot in detail hoe hij het melksap uit de papavers onttrok:

Nadat de dauwdruppels goed zijn gedroogd, trek je [het] mes rond de kroon zonder de vrucht vanbinnen te raken; daarna maak je oppervlakkige inkepingen aan de zijkanten van de zaaddozen, die je iets opentrekt, waarna het melksap eerst langzaam over je vinger druppelt en dan al snel begint te stromen.⁶⁴

Zeker in combinatie met de vele verwijzingen in de klassieke literatuur en de archeologische vondsten wijzen dergelijke gedetailleerde aanwijzingen erop dat mensen steeds beter doorkregen hoe opium kon worden toegepast en hoe het lichaam erop reageerde. Kruidengenezers merkten dat mensen immuun konden worden voor dit medicijn en waarschuwden voor het gevaar van overdoses, met de volgende verschijnselen: 'koude ledematen, hun ogen gaan niet open, maar zijn gebonden door hun oogleden (...) en door de keel klinkt een lichte, moeizame ademhaling.' In dit geval moest men de patiënt laten braken en hem wakker houden. In het algemeen werd er echter weinig melding gemaakt van de gevaren van langdurig gebruik.⁶⁵

Galenus van Pergamon (129 tot na 215) was de arts van keizer Marcus Aurelius en de meest vooraanstaande arts in Rome. Ondanks zijn opschepperige toon en zijn soms verdachte methodologie was hij een voorloper als het aankwam op de combinatie van filosofie en geneeskunde, en van morele en fysieke gezondheid. Galenus had een scherp oog voor zijn omgeving en zijn studieobjecten, en schreef uitgebreid over zijn ervaringen met ontleding en vivisectie.⁶⁶ Zijn werk *Over de ontleding van levende dieren* is verloren gegaan, maar hij verwijst ernaar in zijn *Anatomische handelingen* en gaf demonstraties over het opwekken van verlamming en het lichten van schedels.⁶⁷ Zijn favoriete studieobject was 'een aap', waarschijnlijk een makaak of een resusaap. Hij koos deze omdat ze vanwege hun ronde gezicht 'sterk op mensen leken'.⁶⁸ Zijn weerzinwekkende experimenten lijken misschien een barbaarse nevenactiviteit, maar hebben tot halverwege de zeventiende eeuw de toon gezet voor medische en vooral chirurgische teksten. Hij beschrijft heel rationeel hoe hij ribben verwijdert bij vastgebonden dieren en maakt daarbij geen melding van hun paniek, ook als hun nog kloppende hart blootlag. Dat ze tegenstribbelden, is wel af te leiden aan het feit dat ze goed werden vastgebonden.⁶⁹ De benodigde afstand tussen chirurg en studieobject vormt een keerpunt in de geschiedenis van de geneeskunde en die van opiaten.

Marcus Aurelius (121-180) was tien jaar lang op veldtocht en schreef in die tijd zijn *Overpeinzingen*, waarin hij de verantwoordelijkheden van zijn rol en het belang van plicht en dienstbaarheid bespreekt. Galenus behandelde zijn patiënt met afstandelijke precisie. Hij diende Aurelius bijna dagelijks *theriak* toe (van het Griekse woord voor

stroop). Dit bevatte meerdere ingrediënten, waaronder opium, al werd het ‘papaversap’ eruit weggelaten als de keizer ‘slaperig leek te worden tijdens zijn taken’. Zonder de opium ging de slaperigheid over in slapeloosheid.⁷⁰ Theriak was een versie van ‘mithridaat’, een universeel tegengif dat zou zijn ontwikkeld door Mithridatus VI, de koning van Pontus, die zo bang was om te worden vergiftigd dat hij dagelijks een gifmengsel, met onder andere opium, innam om immuun te worden. Dit soort mengsels, met soms wel zeventig ingrediënten, waren tot aan de renaissance bijna verplichte kost voor mensen in machtsposities. Op veldtocht langs de Donau moest Marcus Aurelius het na een periode van intensief gebruik zonder zijn theriak stellen. Hij kreeg last van dezelfde ontwenningverschijnselen die opiumgebruikers krijgen. ‘Dus,’ merkte Galenus op, ‘moest hij opnieuw zijn toevlucht nemen tot het mengsel met papaversap, aangezien hij eraan gewend was geraakt.’⁷¹

De keizer wordt vaak een van de eerste bekende drugsverslaafden genoemd, maar verslaving was in die tijd een onbekend begrip. Door zijn enthousiaste gebruik van opium, zijn banden met de keizer en zijn onmiskenbare succes als arts had Galenus ervoor gezorgd dat opium in Rome een populair en geliefd medicijn werd, dat op de markt werd aangeboden.⁷² Ingegeven door de Romeinse voorliefde voor drugs en luxeartikelen waren de meeste theriaaks exotische mengsels van echte medicijnen en ingrediënten als kaneel en zeldzame honing. Galenus vergaarde zijn kennis van geneesmiddelen en remedies bij een breed scala aan mensen. Hij vertelde altijd van wie hij de informatie had verkregen; sommige middelen lijken beroepsgebonden te zijn. Zo had Celerus de centurion een middel tegen artritis en tremors, kende Paris de acteur een nogal pijnlijke ontharingsmethode en kwam een Bythinische kapper met een middel tegen ischias. Onder de remedies met opium vinden we het medicijn tegen dysenterie van Flavius de bokser en de *acopon* of pijnstillers van Orion de kapper en Philoxenos de schoolmeester.⁷³ Een vrouw, een zekere Aquillia Secundilla, krijgt de eer voor haar recept tegen spit.⁷⁴

De Griekse dromen van Troje werden ingeruild voor de bureaucratie van Rome, dat leefde van belastingen, oorlog en handel. Toch voelden ook de Romeinen zich beperkt door hun grenzen. Begrensd door Noord-Afrika en met een gebrek aan interessante buit in het hoge noorden van Europa richtten ze hun blik op het oosten, op de Vruchtbare Sikkels, vol mensen, goederen en geld, die allemaal konden worden verkocht of belast. Dit was echter niet zonder gevaar. De Perzen waren machtige vijanden gebleken en de Arabieren werden beschouwd als wild en gevaarlijk. Maar het strategische handelsbolwerk Byzantium vormde een buit waarnaar de Romeinen al een tijd reikhalzend uitkeken.